

સંત ખીમરો અને સતી દાડલ દે

ડૉ. શિવરામ જે. શ્રીમાળી

ગુજરાતી વિભાગાધ્યક્ષ, મહિલા કોલેજ, ઊંજા

કાઠિયાવાડનાં અનેક રજવાડામાં ૮૨૨ ચોરસ માઈલનો વિસ્તાર અને ૧૪૦ ગામનું ઘણી મોરબી પ્રથમ વર્ગનું રાજ્ય ગણાતું હતું. મોરબીની સ્થાપના પહેલાં મોર જેઠવાએ મચ્છુ નદીના પૂર્વ કિનારે પોતાના રાજ્યના પાટનગર તરીકે મોરધ્વજપુરી નામે એક નગર વસાવેલું. પાછળથી એ ભિમોરના નામે પ્રચલિત થયેલું. આ જેઠવાના એક વંશજ સંઘજ જેઠવાએ મચ્છુના પશ્ચિમ કાંઠે વાઘેલા રાણાને પરાજિત કરેલો. એણે જ્યાં જીત મેળવી હતી તે મોર-બા ડુંગર પાસે તે વિજયની યાદગીરીમાં એક નવું નગર વસાવ્યું મોર-બા ડુંગરની તળેટીમાં વસેલી રૂપાળી નગરી કોઈ રસિયા કવિ જીવને કળા કરતા મોર સાથે ઝૂમતી ઢેલ જેવી દેખાઈ હશે. અને એના હૈયામાંથી નવા નગર માટે શબ્દો સરી પડ્યા હશે. વાહ ગઢ ઢેલડી તું ને વાહ આ ગઢ ઢેલડી એ જ આજનું મોરબી.

ખીમડિયો કોટવાળ જાતે વણકર હતા. મૂળ વતન રાજસ્થાન (મારવાડ) હતું. પરંતુ રાજસ્થાનમાં દુષ્કાળ પડ્યો ત્યારે તે પેટિયું રળવા સૌરાષ્ટ્ર તરફ નીકળે છે અને ગઢ ઢેલડી (આજના મોરબી) ગામે આવીને વસવાટ કરે છે.

બંકો ડુંગર, સુંદર નગરી અને એને કાંઠેથી ખળખળ વહેતી મચ્છુ નદી એ નગરીમાં આંખને ગમી જાય એવાં રૂપકડાં માનવી અને અઢળક સમૃદ્ધિમાં આળોટતા એવા જ રસિક એન રંગીલા રાજવીઓ થયા મોરબીમાં. એમાં રાવત રણશી અને જીવાજી ઠાકોર વધુ લોકમુખે ચર્ચાસ્પદ બનેલા.

મોહનપુરી ગોસ્વામી 'જેસલ તોરલ' માં જણાવે છે કે, 'રાવત રણશી અને ખીમરો કોટવાળ એ બંને રામદેવપીરના શિષ્ય હતા.' રામદેવપીર વિ.સં. પંદરમા શતકના આરંભમાં રાજસ્થાનમાં થઈ ગયા. તે દષ્ટિએ ખીમડીયા કોટવાળનો જન્મ સમય પંદરમી સદીનો ગણી શકાય.

ખીમડિયો કોટવાળ એન તેની ધર્મપત્ની દાડલ દે નિજારપંથને વરેલાં હતા વણકરનો બાપ-દાદાનો ધંધો કરતાં કરતાં સાધુ-સંતોની સેવા અને સત્સંગ તેમનો ધર્મ બની ગયો હતો. જ્યાં પાટ ઉપાસના ભજન થતાં ત્યાં દર્શને જતાં. સમાજમાં અને ભક્તમંડળમાં તેમનું સ્થાન ઊંચું હતું. ખીમડિયાને ભક્ત મંડળ કોટવાળ તરીકે ઓળખાતું હતું. તેમાં તેની અટક કોટવાળ ન હતી, પરંતુ ખીમડિયો કોટવાળાનું કામ કરતો હતો. કોટવાળ જે રીતે ગામ મે કોટની રખેવાળી કરનાર હોય છે. તેમ મહાધર્મમાં પાટનું કરનારને કોટવાળ કહેવામાં આવે છે. ખીમડિયો આ પાટનો રક્ષક હતો. તેથી તેની અટક કોટવાળ બની જાય છે. પાટનો કોટવાળ એ નિજારપંથી અને નિજારપંથનો જાણકાર હોવો જોઈએ તેની સાથે સંખાબોલ પાળનારો હોય છે.

ખીમડિયો પાટનો કોટવાળ હતો એન તેની પત્ની સતી હતી અતિપછાત જ્ઞાતિમાં જન્મેલ હોવા છતાં ભગવાને દાડલ દે ને મનહર રૂપ દીધું હતું. તેનું દેહ લાલિત્ય એટલું બધું આકર્ષક હતું કે જોનારના દિલમાં તેનું સ્વરૂપ વસી જાય. વાત જાણે એમ બને છે કે એક વખત દાડલ દે પાણી ભરવાને માટે કૂવે જાય છે. ત્યાં ગઢ્ઢેલડીના રાજવી રણશી રાવત ઘોડાને પાણી પાવા આવે છે. તેની સાથે એક સેવક હતો. તે રણશી રાવત દાડલ દે ને જોતાંની સાથે જ મોહિત થાય છે. રાજાએ દાડલ દે નીં છેડતી કર્યાનું મનાય છે. દાડલ દે તો સતી સ્ત્રી હતી. રાજાને ઘણું સમજાવે છે છતાં દાડલ દે ને પજવે છે. ત્યારે આ સતી સ્ત્રી શાપ આપે છે કે તારા આ ગઢ્ઢેલડી નગરનો નાશ થશે.

ઉપર દર્શાવેલા પ્રસંગને અનુરૂપ મોરબીમાં મચ્છુ ડેમ—૨ તૂટતાં ૧૯૭૯માં થયેલ હોનારત સાથે કેટલાક લોકો આ વાતને અનુમોદન આપે છે. પરંતુ વરસાદને કારણે મચ્છુ નદીએ મોરબી ને અવારનવાર તારાજનો ભોગ બનાવેલ છે. ખીમડિયો કોટવાળ જે જગ્યાએ રહેતો હતો તે ઘર અને દાડલ દે ની સમાધિ નદીનો પ્રવાહ બદલતાં નદીના વહેણમાં આવી ગયેલ છે. છતાં કેટલાક ભાવિકોએ નદીકિનારા ઉપર વણકરવાસ અને ભંગીવાસની વચ્ચે નાનકડી દેરી બનાવી હતી તે પણ મચ્છુ ડેમ —૨ તૂટતાં તણાઈ જવા પામી છે. તે રીતે મોરબી શહેરમાં આજે ખીમડિયા કોટવાળની જગ્યા જોવા મળતી નથી.

કહેવાય છે કે રામદેવજીનસ શક્તિ, પ્રતાપ અને કિર્તી અજમેરઆ એક ફકીરથી સહન ન થઈ એનું નામ કતીબશા એ પોતાને પીર કહેવડાવતા રામદેવપીરના પ્રાગટ્યથી પોતાને ત્યાં દુવા લેવા આવનારની સંખ્યા ઓછી થવા માંડી એટલે એણે દિલ્હીના બાદશાહ શાહબુદ્દીન ઘોરીના કાન ભંભેરી રામદેવજી તથા તેમના ભક્તોની કટોસી કરવા સમજાવ્યા. કતીબશાના કહેવાથી બાદશાહ ભરમાયો અને તેણે રામદેવજી ભક્તોને પકડી જેલ ભેગા કરી સૌને ઘંટીએ દળવાનું કામ સોંપ્યું. ત્રાસ અને વટાળપણાની આ વાત ખીમરાના જાણવામાં આવી. આમ ખીમરે અનેક સ્થળે ખબર મોકલાવી કે સૌ દિલ્હી પહોંચ્યો કારણ બાદશાહે કેદ કર્યા. ત્યાં તેમણે જોયું તો એનેક સંત સાધુઓ જેલમાં દળણાં દળી રહ્યાં હતા. આ દશ્ય જોઈ એનું ભક્ત હૃદય કકળી ઊઠ્યું. એ સૌને મુક્ત કરવા ખીમરાએ બાદશાહને વિનંતી કરી, ત્યારે એનો જવાબ આપતાં બાદશાહે કહ્યું કે મેં જાણ્યું છે કે તમો બધા રામદેવ ના શિષ્યો છો અને રામદેવ તો પીર છે ને હિન્દવાપીર કહી એ નફટાઈથી હસ્યો અને આગળ કહ્યું કે તમારા ગળે કરવત મુકાવું એમાં તમોને રામદેવપીર સાચો બોલ શરત મંજૂર છે.

બાદશાહની આ વાત સાંભળી રાવત રણશીએ જવાબ આપ્યો કે અમને શરત મંજૂર છે. પરંતુ કતીબશા તો જાણે પીર થઈ બેઠો છે. એ પીરનુંય પારખું અમારી સાથે થઈ જાય તો ? બાદશાહે આ વાત માન્ય રાખી અને ખીમરો કોટવાળ રાવત રણશી અને પીર કતીબશાના માથા કરવતથી વેરવાનો હુકમ કર્યો. ત્યાં ખીમરાએ એરાધ ગાયો.

હે જી

જી રે પીર ગતનો સૂણજો પોકાર
પીર રામદેવ કરજો ભક્તોની વહાર
હે જી... પીર રામદેવરા રે રે રે હાં..

અને જ્યાં રાવણ રણશીને ગળે કરવત ફરતાં દૂધની ધાર છૂટી. ખીમરાના ગળા પર કરવત ફેરવતાં કંચન જેવું જળ વહેવા લાગ્યું અને કતીબશાને ગળે કરવતનો ઘસરકો થયો ત્યાં એજ સમયે સાધુઓને દળવા માટે કેદખાનામાં મૂકેલી ઘંટીઓ આપમેળે ફરવા લાગી.

આ અલૌકિક ચમત્કાર જોઈ અઘમૂઓ થયેલો કતીબશા ખીમરાને પગે પડ્યો અને ખીમરે જ્યાં એને ગળે હાથ મૂક્યો ત્યાં લોહી નીગળતો ઘા રૂઝાઈ ગયો. સૌને કેદખાનામાંથી મુક્ત કર્યા પછી દિલ્હી પતિ બાદશાહ શાબુદ્દીન ઘોરીએ ખીમરાનું શિષ્યત્વ સ્વીકાર્યું. બાદશાહે દિલ્હીમાં જવા કહ્યું પણ ખીમરો તૈયાર ન થયો. ત્યારે એને રાજકીય માન અકરામ સાથે હાથીની અંબાડીમાં બેસાડી બાદશાહ જાતે છેક તેના વતન દુધુ સુધી વળોટાવી એનેક કીમતી ભેટો ઉપરાંત કેટલાયે વીઘા જમીન સાથેનો લેખ (પટ્ટો) એનાં શ્રીચરણે કૃષ્ણાર્પણ કર્યો.

રાવત રણશીએ સતી દાડલ દે નો પાલવ હાથમાં લીધો. ત્યાં એકદમ ચમત્કાર સર્જાયો. સતીના માથા પરની પાણીની હેલ સવા હાથ અધર ફરવા લાગી. સતી દાડલ દે ખીમરાને કહે છે ‘મારાથી ઘરમાં પગ ન મુકાય. હે મારા ખીમરા, હવે મરાથી ઝાઝું ટકાશે નહિ. ઝટ કરો અહીં આગણામાં સમાધિ તૈયાર કરાવો. ઘરતી માતાના ખોળે આ શરીરને સમાવી દેવું છે.’ આમ પતિ—પત્ની વાતો કરે છે ત્યાં તો રાવત રણશી આવી પહોંચે છે. ખીમરો કોદાળી, પાવડો લાવી સમાધિ ખોદવા તૈયાર કરે છે. ગામલોક પણ એકઠાં થયાં છે. રાજા ખીમરાને આવું કરવાનું કારણ પૂછે છે. ત્યારે કહે છે કે આપણા નગરના કોઈ નુગરાએ સતીના સતને પડકાર કર્યો છે. સતીની છેડતી કરી છે.

હે ખીમરા ! એવો નુગરો પાપી કોણ છે કહો, આજે જ તેને ઘાણીમાં નાખી તેલ કઢાવું અને મારા ઘોડાના ડાબલે ચઢાવું. બોલો, સતિ દાડલ આવો નુગરો કોણ છે ?

દાડલે સતના આવશેમાં પણ વિવેકથી જવાબ દીધો,
‘હે જી રાજા કોને દઈએ દોષ
આપ જાતે પોતે નુગરા હૈ.... જી....’

હે મા, મને ઉગાર, હું તારો બાળક છું. આમ રાજા રાવત રણશીને પાપનું પ્રાયશ્ચિત કરતો જોઈ સતી દાડલને દયા આવી અને માતા જેમ પોતાના બાળકને ઊભો કરે તેમ રાવત પ્રત્યે વાત્સલ્ય ભાવ રાખી રણશીને બાવડેથી ઝાલી બેઠો કર્યો અને શીખામણ આપી. રાજા રાવત રણશીના માથે સતી દાડલે પ્રેમથી હાથ મૂક્યો. તેને સુગરો બનાવ્યો.

ખીમરાએ સતી દાડલને સમજાવીને કહ્યું હે સતી ! હવે તમારે સમાધિ લેવી જ છે તો હું રોકી શકતો નથી. પણ આમ એકાએક એકલાં એકલાં સમાધી લેવી સતીને શોભે નહિ, માટે આપણે સંતો ભક્તોને સમાધીની કંકોતરી મોકલીએ, ભજન મંડળીઓ બોલાવીને અને પછી સમાધિ લ્યો તો બહું સાઈં.

સતી દાડલ દે એ ખીમરાની વાતને સંમતિ આપી. સતી દાડલે અન્ન ત્યાગ કરી ઓરડીની બહાર આસન માંડી અલખનોજાપ જપવા માંડયો. રાવત રણશી પણ સતીની સેવામાં અહીં જ રોકાઈ ગયો. ચાર દિવસ પુરા થવા આવ્યા. ભજન મંડળીઓ પણ આવી પહોચી. આખું ઢેલડી નગર આજ સતી દાડલ અને ભક્ત ખીમરાના આંગણે ઊભરાતું હતું. સતીને સમાધિ લેવાનો સમય આવ્યો ત્યારે ખીમરાએ સમાધિ ખોદવા કોદાળી લીધી અને ખોદવા જાય છે ત્યાં સતી દાડલે કહ્યું કે સ્વામી મારી સમાધિ તૈયાર કરવા તમારે પરિશ્રમ લેવાની જરૂર નથી. સતી ઊભા થયાં. સતી માતાના જયનાદ ગાજી રહ્યાં છે ત્યાં દાડલે ઘરતી માતા સામે મીટ માંડી અને હાથ જોડી વિનંતી કરી અને જાણે ઘરતી માતાએ સતીને સાદ સાંભળ્યો હોય એમ દાડલને આવકારવા એકાએક ઘરતીમાં ફાટ પડી ગઈ અને ખીમરાની આંખોમાંથી અનરાધાર વરસાદ વરસવા માંડયો. તે ઘુસકે ઘુસકે રડી પડ્યો. રાજા રણશી રાવત દાડલના પગ આગળ બેસી આંસુથી સતીના ચરણે પડી પ્રાયશ્ચિત કરી રહ્યો છે ખીમરો વેદનાભરી વાણીમાં ગાવા લાગ્યો.

હે જી સતી મને લેજો રે સંગાથ
વેઠું ના વિયોગ ઘડી એકનો રે...જી...
અને પછી તો ખીમરો અને સતી દાડલ

અને પછી તો ખીમરો અને સતી દાડલ એક બીજાને ભેટી પડયા, સતી દાડલે ખીમરાનો હાથ પકડયો, સતી તથા ખીમરો ધીમે ધીમે સાથે સાથે સમાધિમાં ઉતર્યા. બંનેએ પાસ-પાસે આસન માંડયાં અને અલખના નામની જય બોલાવી. બંને ભક્ત બેલડી આંખો બંધ કરી અંતરના અનંત ઊંડાણમાં ઉતરી ગયાં. ઘરતી માતા એ પોતાના ખોળામાં લીધાં બંનેના આત્મા એક બની અનંતમાં મળી ગયા. ધન્ય છે સતી દાડલને અને ધન્ય છે પ્રભુ ભક્ત ખીમરાને... આવા પ્રભુ ભક્ત ખીમરા કોટવાળ વિશે ૭ પદ પ્રાપ્ત થાય છે.